

КООПЕРАЦІЯ У ПРОГРАМАХ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто ставлення політичних партій до кооперації та їхню участь у кооперативному русі Правобережної України на початку ХХ століття.

Ключові слова: *Правобережна Україна, кооперативний рух, українські та російські політичні партії.*

Метою публікації є висвітлення ставлення політичних партій різного спрямування до кооперативного руху на початку ХХ століття, а також впливу їхньої практичної діяльності в цьому напрямку у Правобережній Україні.

Проблема взаємовідносин політичних партій та кооперативів на початку ХХ ст. не знайшла окремого висвітлення в історичній науці. У працях дореволюційних дослідників це питання розглядалося мало. Тільки О. Меркулов відзначив позицію лівих партій і зауважив, що їх прагнення використати кооперативи у власних інтересах негативно вплинуло на роботу останніх [1, с. 117-120; 2, с. 54]. В. Тотоміанц розглядав ставлення профспілок до кооперативних товариств [3, с. 8-10, 363-365].

У радянській історіографії означеній проблемі приділяли більше уваги, однак її, як правило, розглядали упереджено. Наприклад, якщо П. Мохор тільки охарактеризував позиції соціал-демократичних партій, не даючи їм власної оцінки [4], то А. Лозовий піддав критиці усіх, крім більшовиків, наголосивши, що тільки ленінська позиція була правильною [5]. С. Трапезников зазначав, що кооперація була засобом захисту трудящих від зростаючого капіталізму. Однак, виникнувши під впливом ідей утопічного соціалізму, вона з самого початку розвивалася осторонь від політичної боротьби робітничого класу, тому в результаті перетворилася на "простий додаток до буржуазної системи" [6, с. 225-226]. Важливе місце відводилося робітничому кооперативному рухові, позиції Російської соціал-демократичної робітничої партії (далі РСДРП) щодо нього [7, с. 567; 8].

У сучасній українській історіографії досліджуване питання знайшло певне відображення у працях В. Марочка [9], Я. Грицака [10] та ін. [11-14]. Однак комплексного дослідження проблеми взаємовідносин політичних партій та кооперативів на початку ХХ ст. в Україні досі не здійснено.

У другій половині XIX ст. під впливом ряду ідеологічних та соціально-економічних факторів у Російській імперії відбулося зародження кооперації. До кінця століття її розвиток проходив досить повільно, однак у перші роки ХХ ст. склалися умови для її стрімкого піднесення.

Однією з найвагоміших причин стала революція 1905-1907 рр. Намагаючись послабити соціальну напругу, російський уряд прийняв низку нормативних документів, які сприяли демократизації суспільного життя. Серед них були й такі, що стосувалися кооперативних організацій: затвердження зразків нових статутів кредитних кооперативів та скасування постанови про обмеження участі євреїв в управлінні товариствами (1905 р.), зразкові статuti земських кас (1906 р.), дозвіл служителям церкви брати участь у кооперативному русі (1907 р.) [15, с. 17; 16, с. 26; 17, арк. 10]. Ці кроки спростили процес створення кооперативів, пришвидшивши процедуру їх затвердження. Вони були викликані не тільки страхом перед революційними заворушеннями, а й прагненням уряду стимулювати економіку Російської імперії, відсталість якої стала очевидною після поразки в Російсько-японській війні.

Стрімке поширення кооперації зумовлювалося не тільки суспільно-політичними, а й економічними причинами. Неврожай, підвищення цін на товари широкого вжитку призвели до зростання кількості споживчих товариств. Безробіття сприяло появі артілей. Ріст індустріалізації та робітничого класу спонукали до розвитку робітничих товариств [18, с. 73; 19, с. 99], скасування викупних платежів – до розвитку кредитної кооперації [20, с. 186].

Усі вищезазначені фактори були наявні й у Правобережній Україні, де в розвитку кооперативного руху протягом 1905-1907 рр. з'явилася низка нових явищ: населення почало краще розуміти зміст кооперативних ідей, зросла кількість товариств. Якщо до 1905 р. кооперативи часто насаджувалися зверху, тепер до них підключилося селянство, кооперація стала більш масовою, народною, почала відігравати помітну роль в економічному й суспільному житті регіону.

Таким чином, у 1905-1907 рр. кооперативний рух вийшов на якісно новий етап свого розвитку. Зростання ваги кооперативних організацій у громадському й економічному житті імперії призвело до посилення до нього інтересу політичних партій. Представники української й російської опозиції зробили висновки з селянських заворушень 1902 р. та подій 1905-1907 рр.: вони побачили відсутність організованості мас під час намагань відстояти свої інтереси і зрозуміли, що кооперація може бути засобом для здобуття навичок самостійної організованої діяльності [21, с. 101]. Зацікавлення партій кооперативами дозволило залучити до них ініціативних людей. Водночас, це приносило кооперації шкоду, оскільки партії прагнули використати її у власних інтересах, а політизація кооперативного руху посилювала підозру влади. Тому самі кооператори виступали проти політизації товариств.

Особливістю української кооперативної думки в цей час було набуття нею виразного національного характеру. Окремі українські політичні діячі вважали засобом звільнення українських земель від політичного та економічного гноблення політичну боротьбу та народну самодіяльність у всіх галузях культурного й економічного життя (зокрема й у формі кооперації) [4, с. 3-44].

Політичні партії та їх лідери по-різному ставилися до кооперативного руху. У 1906 р. було надруковано програму Української народної партії [22, с. 46], у якій ішла мова про необхідність повернення частини державних доходів на нагальні робітничі потреби. Для цього треба було негайно, поруч із політичними організаціями, створювати економічні: товариства взаємодопомоги, страхові й допоміжні каси тощо. У програмі наводився приклад освічених робітників Бельгії та Англії, які давно зрозуміли, що не треба сподіватися допомоги від уряду, й узялися самостійно покращувати своє становище. Вони створили кооперативні продуктивні й споживчі товариства, які в окремих містах цілком витіснили дрібну й середню торгівлю. "Так поволі посуваються вони, завойовують позиції на банкеті життя і посуваються до соціалістичного устрою", – йшлося в документі [22, с. 50-51].

У програмі Української демократично-радикальної партії, проголошеній у грудні 1905 р., йшлося про підтримку громадського, товариського (кооперативного) використання підприємств і організацію доступного для всіх народного кредиту. У аграрній сфері одним із засобів покращення хліборобства та допомоги безземельним і малоземельним було товариське спілкове хазяйнування на землі. Проголошено необхідність прийняття відповідних законів [23, с. 91, 93].

В установчому документі РУП, а згодом – УСДРП про кооперацію не йшлося, однак її члени (М. Порш, В. Садовський, Б. Мартос, Л. Юркевич та інші) брали активну участь у кооперативному русі [9, с. 30].

Наприклад, Микола Порш розглядав кооперативний рух із позиції соціалістичних ідей. Однак він не погоджувався з думкою багатьох соціал-демократів про те, що кооперація стане гальмом для боротьби робітничого класу. Він вважав, що товариства, навпаки, посилюватимуть її.

Крім економічної функції, на думку М. Порша, кооперативні установи повинні були виконувати ще й просвітницьку роботу. При цьому він зазначав, що остання матиме різний характер у кооперативних установах різних класів та націй. Товариствам кожного класу різних націй необхідно об'єднуватися в культурно-національній роботі [24, с. 6-7]. Одночасно М. Порш уважав, що не варто перебільшувати економічну й культурницьку роль кооперації й відзначав певні недоліки у кооперативному русі. По-перше, цей рух вів до зміцнення буржуазії. По-друге, кооперація як засіб національно-визвольної боротьби та націоналізації господарства не могла бути прийнятною для робітничого класу, оскільки це означало б розкол робітничих товариств на ворожі національні частини [25, с. 8]. Тому М. Порш вважав неправильним трактування кооперації з погляду націоналізації господарства (у сенсі організації його на національній основі) [26, с. 14].

Дмитро Донцов погоджувався з думкою, що товариства не тільки не відволікали робітників від політичної та економічної боротьби, а й сприяли їй: вони навчали самостійної роботи, самопожертви заради спільних інтересів. Усе залежало від правильності постановки справ у товаристві: якщо в ньому були всі рівні, дотримувалися кооперативних принципів, то воно не звертало на неправильний шлях, і робітники не захоплювалися погонею за баришами. Д. Донцов наводив приклад бельгійської кооперації, яка фінансувала соціал-демократичну партію. Він критикував тих, хто вважав кооперацію єдиним шляхом до нового ладу. На його думку, самотужки вона не могла знищити найману працю, оскільки для цього треба було б, щоб абсолютно всі робітники увійшли до неї. Тому наймана праця мала бути ліквідована спільною боротьбою кооперативів, профспілок, політичних робітничих партій [27, с. 6].

Микола Стасюк брав практичну участь у діяльності кооперативних органів. Зокрема, працював у кооперативах Катеринославщини, із грудня 1912 р. до листопада 1913 р. – завідувачем редакції кооперативного часопису "Муравейник-Комашня". Згодом до лютого 1916 р. перебував на посаді ревізора-інструктора Київського кредитного союзу [28, арк. 1 зв. – 2]. М. Стасюк неодноразово виступав із пропозицією створити при Київському науковому товаристві кооперативну секцію, пропонував при ньому проводити наради з питань діяльності кооперації, писав розвідки, присвячені розвиткові кооперативного руху [29, арк. 5, 7-10]. Особливу увагу у своїй діяльності він приділяв питанням створення кооперативних союзів та автономії місцевої кооперації [30, арк. 193, 198, 207].

Представник УСДРП Лев Юркевич розглядав кооперативний рух у трьох аспектах: 1) кооперація та націоналізація торгівлі; 2) кооперація та євреї; 3) кооперація і просвіти [31, с. 5].

Під націоналізацією господарства Л. Юркевич розумів національне самоусвідомлення верств населення, які володіли капіталами, перетворення їх на активних учасників національного відродження. Якщо певна галузь господарства перебувала в руках представників іншої нації, націоналізація мала слугувати засобом її експропріації. В Україні з цією метою треба було звернути увагу на село, де провести націоналізацію торгівлі за допомогою споживчих товариств. Крім того, кооперативи, перетворившись на культурно-націоналізаторські центри села, з огляду на свій склад, мали б великий вплив на соціальні відносини. До товариств мали активно включитися заможні селяни, сільське панство. Їм було вигідно сприяти матеріальному добробутові незаможних селян-орендарів, щоб ті краще платили орендну плату. Таким чином, на ґрунті кооперації мало здійснюватися єднання "культурних і некультурних" класів села [31, с. 5-7].

Проте кооперація мала стати тільки першим етапом у націоналізації торгівлі. Оскільки її можливості в цьому були обмежені, у майбутньому гору над кооперативною націоналізованою торгівлею мала взяти акціонерна [31, с. 7].

Окремо Л. Юркевич розглядав робітничу кооперацію. Він уважав, що вона не може визнати принцип націоналізації торгівлі й економіки загалом, бо в майбутньому

відокремитися від дрібнобуржуазної кооперації села. Через національну строкатість робітничого класу приєднатися до ідеї націоналізації означало б для нього втратити свій вплив на громадські справи. Тому робітники за допомогою своєї кооперативної торгівлі будуть лише боротися проти індивідуальної торгівлі, тобто не проти євреїв (як у селах), а проти торгівців, посередників будь-якої національності [32, с. 8].

Стосовно єврейського питання Л. Юркевич зазначав, що кооперативний рух у селах позбавляв євреїв можливості займатися діяльністю, яка давала їм засоби для існування: торгівлею та лихварством. Витісняючи євреїв із українського села, кооперація таким чином допомагала реалізації гасла "Україна для українців". Єврейському панству кооперативний рух не шкодив, він завдавав удару тільки по бідноті. Загалом Л. Юркевич виступав проти різких проявів антисемітизму [33, с. 6-7].

Великого значення діяч надавав співробітництву кооперативних установ із просвітами. Останнє, на його думку, надавало кооперативам характеру національно свідомих інституцій. Хоча просвіти й не переслідували політичних інтересів, але поширення українських книг за тодішніх умов уже мало політичний відтінок, оскільки книги будили національну свідомість. З огляду на це через просвіти кооперативи приєднувалися до національного руху [32, с. 7].

Ще зі студентських років цікавився кооперацією Борис Мартос. У 1900 р. українська студентська громада Харкова направила його на конгрес до Львова. Там він зібрав відомості про розвиток кооперативного руху й виступив у Харкові з доповіддю [11, с. 204; 13, с. 273]. Через політичні погляди поліція заборонила Б. Мартосу займатися педагогічною роботою, тому йому довелося включитися в діяльність в економічній сфері. Протягом 1910-1914 рр. він працював у кооперативних організаціях, зокрема старшим інструктором із кооперації у Волинській губернії, згодом – у Києві, на Кубані [13, 276; 34, с. 122]. Б. Мартос виступав проти перешкод, які ставили російські кооперативні центри у справі об'єднання українських кооперативів у власні союзи [13, с. 274].

Кооперативний рух не залишив байдужими єврейських соціал-демократів. Так, 1913 р. у Києві на нелегальному зібранні членів Бунду обговорювалася загальна заява делегатів II Всеросійського кооперативного з'їзду [35, арк. 19]. У ній бундівці говорили про неможливість гармонії інтересів кооператорів-власників, з одного боку, й кооператорів – представників робітничого класу – з іншого. Вони заперечували за кооперативами значення інституту нового соціального ладу. Одночасно вказували, що позитивні сторони споживчих товариств полягали в економії коштів трудівників, просвітницькій роботі. З огляду на це заявлено про необхідність створення самостійної робітничої кооперації [35, арк. 157-158].

Серед російських політичних партій найбільшу увагу кооперації приділяли есери, соціал-демократи та чорносотенці. Партія соціалістів-революціонерів зацікавилася кооперативними установами ще до революції 1905-1907 рр.: поступове кооперування сільського господарства було одним зі складників її програми соціалізації землі. На думку есерів, існування в Росії общинного землеволодіння та общинних традицій, що, на їх погляд, були прямими попередниками кооперації, визначали саме такий тип соціалістичної аграрної політики. В. Чернов виділяв два типи аграрної еволюції: перший – капіталістичний, що спирався на приватну монополію, другий – некапіталістичний, який передбачав розвиток сільськогосподарської кооперації та прогресивну еволюцію общини. Росія, на його думку, мала йти другим шляхом [36, с. 19]. У 1906-1907 рр. В. Чернов зауважував, що аграрна програма-мінімум ПСР складалася з двох взаємопов'язаних елементів – соціалізації та кооперації, через розвиток кооперацій повинна була завершитися соціалізація землі [37, с. 5-8; 38, с. 74-76].

Під час революції інтерес есерів до кооперації зріс, і на закордонній конференції у серпні 1908 р. було прийнято резолюцію, яка остаточно закріпила їхню позицію щодо міського та сільського кооперативного руху. Загалом кооперація визнавалася, поряд із професійним та політичним рухом, необхідною умовою

визволення трудівників. Есери вважали, що споживча кооперація міського населення, поряд із покращенням становища трудівників, слугувала для розвитку демократичного самоуправління та звільнення пролетаріату від експлуатації та лихварства. Вона давала можливість створити фонд для матеріальної підтримки бойових організацій та виступів. Водночас висловлювалося застереження проти захоплення виробничою кооперацією у промисловості, яка тільки сприяла утворенню дрібної буржуазії [39, арк. 52, 56; 40, арк. 3].

У сільській кооперації есери вбачали для себе такі завдання: 1) вступати в існуючі кооперативи й витіснити з них елементи, ворожі до трудящого класу; 2) впроваджувати в кооперативах загальні соціалістичні принципи; 3) створювати нові установи в місцях, де для цього є необхідний ґрунт; 4) особливу увагу приділяти організації кооперативів малого району, які давали максимальну можливість для згуртування селянства. ПСР виступала за повну автономію кооперативних установ і була проти їх підпорядкування будь-яким організаціям (наприклад, профспілкам). Водночас вона схилилася до об'єднання робітничих кооперативів між собою та узгодження їхніх дій із професійними та політичними організаціями на засадах рівноправності [39, арк. 56; 40, арк. 3]. З початком столипінської реформи есери закликали не виходити з общини й бойкотувати тих, хто це вже зробив. У зв'язку з цим точилися дискусії, чи допускати бойкотованих до участі в кооперативних товариствах [41, с. 15-16].

За даними П. Мохора, 90% есерів, які були на волі, залучалися до кооперативної пропаганди. Хоч і не в порядку партійної роботи, а з власної ініціативи, у кооперативному русі брало участь багато есерівських активістів – С.С. Маслов, Г. Матюшин, С.Л. Маслов та інші [4, с. 38].

Соціал-демократи підходили до кооперації обережно. Меншовик Брагін писав, що не можна ставити в один ряд профспілки, політичні партії й кооперативи, бо останні не ведуть класової боротьби. Але роль кооперативного руху для пролетаріату, на його думку, полягала в тому, що це були масові організації, які притягували навіть найвідсталіші верстви, далекі від партійного та професійного руху, привчаючи їх до самодіяльності [4, с. 40].

Більшовики вважали кооперацію "малою справою", яка відволікала від високої мети й була перепоною в розгортанні боротьби робітничого класу. Вони вважали, що будь-яка допомога селянству гальмувала його пролетаризацію, а отже, пригупшувала класову боротьбу [21, с. 100]. Так, сільськогосподарські кооперативи, на думку В. Леніна, справді надавали допомогу селянству технікою, складами, агрономічними консультаціями, але все це призначалося для "хазяйновитих мужичків, які мають "заощадження" і можуть платити за послуги...", бідному селянству вони не приносили користі [42, с. 241-242]. Від усіх покращень, які давали кооперативи, вигравали тільки заможні верстви, які ставали ще міцнішими, продовжуючи утискувати не тільки бідноту, а й середній клас [43, с. 154]. Із робітничих кооперативів, на думку більшовиків, життєздатними були тільки споживчі товариства. Саме на цей вид кооперативних установ вони звернули особливу увагу під час революції.

Лідер більшовицької партії 1905 р. визнав споживчі товариства одним з елементів соціалізму: по-перше, соціалістичне суспільство є одним великим споживчим товариством із планомірно організованим виробництвом для споживання; по-друге, споживчі товариства є однією зі сторін робітничого руху, невід'ємним засобом досягнення соціалізму. Водночас він вважав, що споживча кооперація не спричинить будь-яких серйозних перетворень без зміни влади, а, навпаки, відвертатиме робітничий клас від серйозної боротьби. Позитивом споживчих кооперативів було те, що робітники здобували в них навички, необхідні для класової боротьби [44, с. 351-352]. На думку більшовиків, робітничі товариства мали працювати окремо від кооперативів, утворених іншими класами суспільства, у тісному зв'язку з профспілками. На чолі таких товариств обов'язково мали бути соціал-демократи [4, с. 41].

У 1909 р. більшовики прийняли резолюцію "Про кооперативи". У ній йшлося про те, що споживчі товариства є однією з форм організації пролетаріату і за певних умов можуть покращити становище робітників. Документ закликав соціал-демократів вступати до них, домагаючись при цьому зниження паїв та вступних внесків, скасування дивідендів, залучати кооперативи до співпраці з профспілками. Артїлі було визначено шкідливими [45, арк. 22-23 зв.]. Також прийнято рішення про те, що соціал-демократія зобов'язана виступити на боротьбу з урядовими заходами проти кооперації шляхом видання нелегальної періодики та листівок [46, с. 634].

Важливого значення кооперативному рухові надавали чорносотенні організації. У січні 1906 р. було прийнято "Основоположения" – програмний документ "Союза русского народа", у якому одним із завдань організації проголошувалося виселення євреїв за межі Росії, для чого їх необхідно було позбавити громадянських прав, можливостей претендувати на державні посади, займатися торгівлею, підприємництвом. Аграрна програма передбачала продаж землі селянам у приватну власність, спрощення виходу з общини [12, с. 167]. Село посідало особливе місце у планах СРН. Члени Союзу стояли на поміщицьких позиціях, проте їм вдавалося зацікавити селянство різними шляхами: від матеріального захоплення до використання сліпої віри в Бога й царя [12, с. 176].

СРН закликав своїх членів переконувати населення уникати будь-яких справ із євреями: не купувати та не орендувати в них землю, не позичати грошей та не ходити до єврейських крамниць. Члени Союзу мали ініціювати створення християнських кредитних та ощадно-позичкових споживчих товариств, влаштовувати при них хлібозаставні й посередницькі операції, склади землеробських знарядь, насіння, будматеріалів тощо [47, с. 8]. У документах СРН йшлося про те, що метою союзних кооперативів було не тільки постачання населенню якісного дешевого товару, позичання грошей чи допомога у збуті селянських виробів, а й звільнення від "жидівської кабали" [48, с. 15-16]. Кооператори від СРН підкреслювали також благодійну роль кооперативних установ: відрахування коштів на бібліотеки, школи тощо [49, арк. 19-22].

Основну діяльність зі створення кооперативів на Правобережжі Союз розгорнув із 1908 р., проте ще в 1907 р. ним було відкрито низку споживчих товариств на Волині [50-54]. Пізніше СРН звернув увагу на кредитну кооперацію та артїлі. Зокрема, у Почаєві діяла артіль кустарів Почаївського СРН, що виготовляла церковне приладдя [55, с. 3], у Житомирі функціонувала чоботарська артіль "русских мастеров" [56].

Типові статuti, бланки та іншу документацію стосовно роботи кооперативних установ можна було отримати в місцевого окружного старости [47, с. 8], що полегшувало для селян процес створення кооперативу. У Волинській губернії статuti споживчих товариств надсилалися до місцевих відділів СРН із Почаєва. Вони відповідали умовам типових, але мали дві особливості: 1) наявність пункту про те, що до товариств допускаються тільки особи християнського віросповідання; 2) однакові (за окремими винятками [57, с. 3]) вступний внесок та пай (відповідно 50 коп. і 10 руб.) [51; 58]. Часто кошти на створення кооперативу також надавалися Союзом.

Загалом Почаївська лавра як осередок чорносотенців відігравала певну роль у поширенні ідей кооперації. Так, у виданнях "Почаевские известия", "Почаевский листок" та додатку до нього публікували роз'яснювальні статті, інформація про поточну роботу товариств тощо [59]. Однак, на нашу думку, діячі СРН дещо перебільшували масштаби діяльності "Союзу" в галузі кооперації. Позицію СРН характеризували слова одного з його членів: "Єдиний засіб зберегти товариство від відхилення з правильного шляху обслуговування корінного населення дає, крім бухгалтерського контролю, контроль національний – об'єднання в один союз під пильним керівництвом із Почаєва" [60, с. 20]. Інший кооператор-чорносотенець із Правобережжя заявляв, що контроль союзу над кооперативами повинен уберегти їх від перетворення на політичні організації, а отже, – від недовіри влади [61, с. 10].

На шпальтах згаданих видань зображали картину масового союзницького кооперативного руху й регулярно повідомляли про успіхи чорносотенних кооперативів, унаслідок чого в читача могло скластися враження, що робота СРН була чи не єдиним та основним рушієм розвитку кооперації. Насправді ж відсоток союзницьких кооперативних об'єднань був незначним, через рік-два вони закривалися [62, с. 70] або й узагалі не починали роботи. Чорносотенні кооперативи не мали підґрунтя для розвитку: 1) часто населення негативно ставилося до таких установ; 2) товариства насаджувалися зверху, нерідко поряд із уже існуючими успішними кооперативами, тому були не доцільними. Так було, наприклад, у с. Димитрашківці Ольгопільського повіту, де СРН вирішив відкрити споживче товариство. З огляду на те, що в селі вже успішно діяла товариська крамниця, губернатор не дозволив створення нового, партійного, кооперативу [63, арк. 12-12 зв.]; 3) оскільки до товариств приймали тільки членів Союзу, це обмежувало їх чисельність, а значить, розмір капіталу та обороти [62, с. 71].

Пропаганда монархістів часто призводила до негативних наслідків: селяни вчиняли самовільне захоплення землі, розправлялися із заможними, вимагаючи виконання обіцянок засновників сільських відділів СРН [12, с. 171]. Дописувач газети "Рада" таким чином ілюстрував нерозуміння хліборобами завдань Союзу: "Може, землю будуть давати, як вступлю в союз", – гадають селяне, а як розшолопають, в чім річ, тікають" [64].

Діяльність чорносотенців загострювала ситуацію, порушувала громадський порядок. Так, у Подільській губернії ними були здійснені спроби виселення в адміністративному порядку приватних торгівців [65, с. 292-293]. Через це місцева влада не завжди прихильно ставилася до монархістів. Траплялося, що поліція не дозволяла чорносотенні зібрання, конфіскувала їхню літературу [66, арк. 219].

Кооперативи відкривали й іншими чорносотенні організації. Наприклад, 1911 р. на Київщині було організовано споживче товариство Солом'янського відділу "Русского народа им. Михаила Архангела" [67, арк. 1]. У 1908 р. подано клопотання про створення споживчого товариства при Звенигородському відділенні "Київської Російської монархічної партії" [67, арк. 25].

Загалом кооперативи, ініційовані чорносотенцями, переслідували передусім політичну мету й не мали економічної доцільності.

Говорячи про діяльність політичних партій у лавах кооператорів Правобережжя, зазначимо, що найактивнішою вона була з боку монархістів. Вплив російських лівих партій практично не відчувалося. Траплялися випадки поширення листівок РСДРП про кооперацію на залізничних станціях [68, арк. 170, 173-175 зв.], але в самих товариствах їх розповсюдження не було помічено. Серед керівників та рядових членів кооперативів були партійці, однак товариства не переслідували революційних цілей, вони створювалися не з партійних, а з економічних міркувань [40, арк. 59-62].

Незважаючи на це, підозра влади до кооперативних установ посилювалася: 15 квітня 1909 р. вийшов циркуляр МВС, у якому наказувалося терміново зібрати відомості про кооперативи, з'ясувати ступінь політичної благонадійності їх керівників, ужити заходів, щоб кошти кооперативів витрачалися тільки згідно з законодавством [40, арк. 4-4 зв.]. Київський губернатор, занепокоєний піднесенням громадської свідомості у товариствах, наказував поліції перевіряти склад товариств, порядок проведення й тематику загальних зборів тощо [69, арк. 26-26 зв.]. А 27 травня 1911 р. він заборонив споживчим товариствам передплачувати пресу, бо це було "порушенням статуту" [70, арк. 6-6 зв.].

Такі дії негативно позначалися на роботі кооперативів, призводили до перегинів у діяльності поліційних чинів. Наприклад, звенигородський справник 12 березня 1913 р. наказав приставу оголосити правління ошадно-позичкового товариства у Колодистому, що новообрані члени правління політично неблагонадійні, не можуть займати громадські посади, і запропонував обрати нових

членів. У відповідь на скаргу управляючого Київською конторою Державного банку київський губернатор визнав дії справника незаконними. Разом із тим, він висловився за необхідність проведення виборів членів правління під контролем адміністрації й обов'язковість затвердження ним обраних осіб ("для запобігання проникнення в товариства осіб лівого спрямування") [71, арк. 3-3 зв.].

Таким чином, кооперація знаходила певне відображення у програмах та поглядах лідерів різних політичних партій, кожна з яких прагнула використати кооперативи для досягнення власних програмних цілей. На Правобережжі найбільш помітною була діяльність "Союза русского народа", який організовував споживчі та кредитні кооперативи, їх об'єднання, певну увагу приділяв артілям. Найактивніше його робота проявилася на Волині. Політизація кооперативів посилювала недовірливе ставлення до них з боку влади. Партійні кооперативи зазвичай були нежиттєздатними, оскільки вони насаджувалися штучно, служили не економічним, а політичним цілям, що призводило до порушення демократичних кооперативних принципів. Тому самі кооператори виступали за суто економічне призначення товариств.

Водночас, до кооперативів, поряд із безпартійними, входили і члени різних політичних партій. Прихід активних та ініціативних людей було позитивним явищем, оскільки багато з них ставали кооператорами не стільки під впливом партійних ідеологій, скільки з економічних міркувань. Лідери української соціал-демократії (М. Порш, Б. Мартос, М. Стасюк тощо) не лише сприяли розгортанню кооперативного руху, а й спрямовували його в національне русло.

Список використаних джерел та літератури

1. Меркулов А. Кооперативное движение в России / А. Меркулов // Вестник кооперации. – 1912. – Кн. 4. – С. 116-131.
2. Меркулов А. В. Исторический очерк потребительной кооперации в России / А. В. Меркулов. – М.: Издание Московского союза потребительных обществ, 1915. – 112 с.
3. Тотомианц В. Ф. Потребительные общества. История, теория и практика / Тотомианц В. Ф. – Спб.: Книгоиздательское т-во "Улей", 1907. – 394 с.
4. Мохор П. Од Балліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні / П. Мохор. – К.: Видання Смілянського кооперативного технікума, 1924. – 108 с.
5. Лозовый А. Курс кооперации. Очерки истории и теории кооперации / А. Лозовый. – Б.м.: Пролетарий, 1927. – 308 с.
6. Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: в 2 т. / С. П. Трапезников. – М.: Мысль, 1983. – Т. 1. – 653 с.
7. Днепровский С. П. Кооператоры / С. П. Днепровский. – М.: Экономика, 1968. – 383 с.
8. Морозов Л. Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. Из истории становления советской кооперации / Л. Ф. Морозов. – М.: Центросоюз, 1969. – 239 с.
9. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.) / В. І. Марочко. – К.: Kots Publishing, 1995. – 224 с.
10. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
11. "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): у 3 ч. / [відп. ред. доктор історич. наук проф. В.Г. Сарбей]. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН України, 1999. – Ч. 2. – 203 с.
12. "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): у 3 ч. / [відп. ред. доктор історич. наук проф. В.Г. Сарбей]. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН України, 1999. – Ч. 3. – 276 с.

13. Українські кооператори. Історичні нариси: у 2 кн. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 1994. – Кн 1. – 456 с.
14. Українські кооператори. Історичні нариси: у 2 кн. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 1994. – 2001. – Кн. 2. – 338 с.
15. Марголин С. О. Еврейские кредитные кооперации / С. О. Марголин. – СПб.: Типография "Север", 1908. – 112 с.
16. Справочная книга для сельских товариществ / ред. К. А. Мацеевич. – Харьков: Тип. "Печатное искусство", 1912. – 396с.+152 с.
17. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 501. – 180 арк.
18. Історія споживчої кооперації на Україні. Підручник для студентів кооперативних вузів / [М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін.]. – Львів: Укоопспілка, Львівська комерційна академія, 1996. – 383 с.
19. Хейсин М. Л. Исторический очерк кооперации в России / М. Л. Хейсин. – Пг: Изд. т-во кооперативных союзов "Кооперация", 1918. – 184 с.
20. Корелин А. П. Кооперативное законодательство в России и западный опыт / А. П. Корелин // Отечественная история. – 1996. – № 2. – С. 180-189.
21. Витанович І. Історія українського кооперативного руху: Із праць історично-філософської секції НТШ / Ілля Витанович. – Н.-Й., 1964. – 624 с.
22. Програма Української Народної Партії // Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: програмові і довід. матеріали / [упоряд. В.Ф. Шевченко та ін.]. – К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. – С. 46-75.
23. Програма Української Демократично-Радикальної Партії // Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: програмові і довід. матеріали / [упоряд. В.Ф. Шевченко та ін.]. – К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. – С. 88-93.
24. М.П. З'їзд кооперативних товариств у Москві // Слово. – 1908. – № 16. – С. 6-7.
25. Порш М. Кооперативний націоналізм / Микола. Порш // Слово. – 1909. – № 17. – С. 7-10.
26. Порш М. Идеали, теория і принципи кооперации. Збірка статей Л. Бертрана, В.Поссе, В.Тотоміанца, в перекладі А. Льченка з його додатком до статті про споживчу кооперацію в Галичині, на Україні і Буковині / Порш Микола // Слово. – 1909. – № 12. – С. 14-15.
27. Д-ов Д. Робітничі кооперативи // Слово. – 1907. – № 10. – С. 3-7.
28. Державний архів м. Києва. – Ф. 161. – Оп. 1. – Спр. 389. – 2 арк.
29. ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 768. – 10 арк.
30. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 218. – 533 арк.
31. Юркевич Л. Кооперація на Вкраїні / Лев Юркевич // Слово. – 1909. – № 8. – С. 5-7.
32. Юркевич Л. Кооперація на Вкраїні / Лев Юркевич // Слово. – 1909. – № 10. – С. 7-9.
33. Юркевич Л. Кооперація на Вкраїні / Лев Юркевич // Слово. – 1909. – № 9. – С. 6-8.
34. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради: бібліографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998. – 256 с.
35. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3152. – 256 арк.
36. Гусев К. В. В.М. Чернов. Штрихи к политическому портрету (Победы и поражения Виктора Чернова) / К. В. Гусев. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 1999. – 207 с.
37. Чернов В. М. Программные вопросы. IV. Социализация земли и кооперация в сельском хозяйстве / В. М. Чернов // Революционная Россия. – 1903. – № 15. – С. 5-8.
38. Сусоров С. В. Аграрно-селянська проблема в програмах і практичній діяльності народницьких партій в 1902-1907 рр. (На матеріалах України): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Сусоров С. В. – Херсон, 1994. – 201 с.

39. ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1942. – 56 арк.
40. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1363. – 87 арк.
41. Необходимое объяснение // Знамя труда – 1910. – № 25. – С. 13-16.
42. Ленін В.І. Що таке "друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів (Відповідь на статті "Русского богатства" проти марксистів) / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів. – К.: В-во політичної літератури України, 1969. – Т.1. 1893-1894. – С.177-322.
43. Ленін В.І. До сільської бідноти. Пояснення для селян, чого хочуть соціал-демократи / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів. – К.: В-во політичної літератури України, 1970. – Т.7. Вересень 1902 – вересень 1903. – С.125-194.
44. Ленін В.І. Останнє слово "іскрівської" тактики або потішні вибори, як нові спонукальні мотиви для повстання / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів. – К.: В-во політичної літератури України, 1970. – Т.11. Липень-жовтень 1905. – С.337-353.
45. ЦДІАК України. – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 7. – 40 арк.
46. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2103. – 169 арк.
47. О ревнителѣх Союза Русского Народа, их правах и обязанностях. – Почаев: Типографія Почаєво-Успенської Лаври, 1912. – 16 с.
48. Окружные Старосты Союза Русского Народа. – Почаев: Типографія Почаєво-Успенської Лаври [Б.г.и.], – 18с.
49. Съезд союзных старост в Почаеве // Прибавление к Почаевскому листку. – 1909. – № 57-58. – С. 9-22.
50. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 6. – 2 арк.
51. ДАЖО. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 11. – 15 арк.
52. ДАЖО. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 13. – 34 арк.
53. ДАЖО. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 15. – 48 арк.
54. ДАЖО. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 19. – 7 арк.
55. Економічне життя України // Рада. – 1909. – № 111. – С. 3.
56. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 647. – Ч. 7. – 1071 арк.
57. ДАЖО. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 52. – 16 арк.
58. ДАЖО. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 20. – 13 арк.; Там само. – Спр. 27. – 13 арк.; Спр. 34. – 11 арк.; Спр. 48. – 13 арк.; Спр. 55. – 21 арк.; Спр. 59. – 17 арк.; Спр. 60. – 15 арк.; Спр. 62. – 39 арк.; Спр. 82. – 23 арк.; Спр. 91. – 20 арк.; Спр. 93. – 19 арк.
59. А. Виталий. Как заводитъ союзные склады / А. Виталий // Почаевские известия. – 1909. – № 719. – С. 4; Ковалевский В. Первые шаги Чернелевецкой потребительной лавки / В. Ковалевский // Почаевские известия. – 1911. – № 3. – С. 16; Как завести потребительскую лавку // Прибавление к Почаевскому листку. – 1909. – № 51. – С. 15-16; Можно ли продавать табак в потребительных лавках? // Прибавление к Почаевскому листку. – 1909. – № 81. – С. 13-14; Общественный лавки в деревне // Прибавление к Почаевскому листку. – 1909. – № 59. – С. 11-12.
60. С-кий А. Новое детище Союза / С-кий А. // Почаевский листок – 1911. – № 14-15. – С. 20-21.
61. И. А. Деревенская интеллигенция и потребительское дело / И. А. // Почаевский листок. – 1911. – № 47-48. – С. 6-10.
62. Маркович Д. Краткий очерк развития кооперативов на Волини / Д. Маркович // Украинская жизнь. – 1913. – № 7-8. – С. 70.
63. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 629. – Оп. 1. – Спр. 46. – 14 арк.
64. Дописи // Рада. – 1909. – № 128. – С. 4.

65. Прокопович С. Н. Кооперативное движение в России. Его теория и практика / С. Н. Прокопович. – М.: Тип. Мамонтова, 1918. – 385 с.
66. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф. 228. (Більшість справ фонду 228 (Канцелярія Подільського губернатора) були пошкоджені в результаті пожежі у 2003 році. Робота з ними проводилась дослідником у 2000-2001 роках.) – Оп. 1. – Спр. 8277. – 279 арк.
67. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 1. – Оп. 27. – Спр. 333. – 17 арк.
68. ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 26. – Спр. 49. – 47 арк.
69. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 860. – Спр. 65. – 88 арк.
70. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 861. – Спр. 185. – 7 арк.
71. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 643. – Спр. 199. – 3 арк.

SUMMARY

In the article is considered political parties' attitude towards cooperative associations and their participating in the cooperative movement of the Right-bank Ukraine at the beginning of XX century.

Key words: *Right-Bank Ukraine, cooperative movement, Ukrainian and Russian political parties.*

АННОТАЦІЯ

В статті розглянуто відношення політичних партій до кооперації та їх участь в кооперативному русі Правобережної України в початку ХХ століття.

Ключевые слова: *Правобережная Украина, кооперативное движение, украинские и российские политические партии.*